

บทที่ 1

บทนำ

ที่มาและความสำคัญของปัญหา

ชุมชนต้นน้ำบ้านแม่รวม อำเภอแม่ออน จังหวัดเชียงใหม่ เป็นชุมชนที่อพยพมาจากอำเภอคอสะเกดเข้ามาเพื่อทำอาชีพป่าไม้และทำสวนเมี่ยง เมื่อประมาณ 75 ปีมาแล้ว การเข้ามาตั้งถิ่นฐานของชุมชนมีลักษณะกระจายตัวอยู่บริเวณลำน้ำแม่รวม ซึ่งตั้งอยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติชุมชนต้นน้ำบ้านแม่รวม ตั้งอยู่ในลุ่มน้ำย่อยแม่รวม ของลุ่มน้ำหลักแม่ออน มีระดับความสูงระหว่าง 500-1,500 เมตร เหนือระดับน้ำทะเลปานกลาง รูปร่างของลุ่มน้ำเป็นรูปขนนก ขนาดเรียวยาว มีน้ำแม่รวมเป็นลำน้ำสายหลัก และมีลำน้ำสาขาไหลลงสู่แม่รวมทั้งสองฝั่ง สภาพพื้นที่มีแนวเทือกเขาสูงเรียงสลับขนานกัน ระหว่างเทือกเขามีที่ราบเชิงเขาเล็กน้อย มีความลาดชันของพื้นที่มากกว่าร้อยละ 20 นอกจากนั้นทรัพยากรป่าไม้ยังมีความอุดมสมบูรณ์สูง การใช้ประโยชน์ที่ดินและการพึ่งพิงทรัพยากรป่าไม้ สอดคล้องกับแนวคิด ระบบนิเวศต้นน้ำ (Head watershed) และมาตรการกำหนดชั้นคุณภาพลุ่มน้ำ ที่สามารถให้ชุมชนเข้าไปใช้ประโยชน์ในชั้นที่ 2 และ 3 ส่วนชั้นที่ 1 ยังคงทำหน้าที่ของป่าต้นน้ำได้อย่างสมบูรณ์ ภายใต้งานของพื้นที่ป่าอนุรักษ์ และเขตผืนป่าสงวนแห่งชาติแม่ออน

สำหรับการใช้ที่ดินทำกินของชุมชนบ้านแม่รวม ส่วนใหญ่อยู่ในชั้นลุ่มน้ำที่ 4 และ 5 โดยส่วนใหญ่มีระบบผลิตภาคการเกษตรในรูปแบบยังชีพเป็นหลัก และเป็นเกษตรแบบวนเกษตรที่เกื้อกูลทรัพยากรป่าไม้ อีกทั้งยังช่วยให้ดินมีความอุดมสมบูรณ์ และเป็นการเกษตรที่ใช้ต้นทุนในการผลิตต่ำ

ชุมชนบ้านแม่รวมมีการใช้ประโยชน์ที่ดิน ทั้งที่อยู่อาศัยและพื้นที่เกษตรกรรม ด้วยเงื่อนไขสำคัญ คือ เป็นพื้นที่ป่าสงวน พื้นที่ป่าต้นน้ำ และพื้นที่ป่าใช้ประโยชน์หรือป่าที่ผลิตอาหารให้กับชาวบ้านที่อาศัยอยู่บริเวณนั้น จึงมีการอนุรักษ์ พื้นฟูป่าต้นน้ำลำธาร โดยเฉพาะกฎระเบียบการขยายที่อยู่อาศัยและพื้นที่เกษตรกรรม เพื่อรักษาความหลากหลายทางชีวภาพของพื้นที่ป่าให้อยู่ในภาวะสมดุล

การใช้ประโยชน์ที่ดิน พบว่า มีพื้นที่ป่าร้อยละ 94.52 ที่อยู่อาศัย ร้อยละ 0.49 และพื้นที่เกษตรกรรมร้อยละ 4.98 ซึ่งส่วนใหญ่เป็นระบบผลิตแบบวนเกษตรในพื้นที่ป่าไม้ สำหรับการใช้ประโยชน์ที่ดินประเภทอื่นๆ

ปัจจุบันชุมชนต้นน้ำบ้านแม่รวมมี 29 ครัวเรือนมีสมาชิก 78 คน วิถีชีวิตของคนในชุมชนมีความผูกพันกับป่ามีการพึ่งพาอาศัยป่าในการหาอาหารสำหรับดำรงชีพและการทำเกษตรแบบวนเกษตรสวนเมืองและสวนกาแฟสร้างรายได้ให้กับสมาชิกในชุมชน สถานการณ์การทำเกษตรเป็นการเกษตรแบบอินทรีย์ปลอดจากสารเคมีจึงไม่ทำลายระบบนิเวศป่าไม้และประชากรในชุมชนมีสุขภาพดี และยังเป็นชุมชนดั้งเดิมที่มีภูมิปัญญาและการดำรงชีพแบบเดิมการถ่ายทอดองค์ความรู้จากหัวหน้าครอบครัวสู่สมาชิกในครัวเรือน ทั้งถ่ายทอดการเป็นคนดีของครอบครัวและชุมชน ความเชื่อบุญกรรมความกตัญญู ส่งเสริมวัฒนธรรมด้านความรักสามัคคี และส่งเสริมให้สมาชิกร่วมในกิจกรรมชุมชน รวมทั้งส่งเสริมความรู้การทำมาหากินสุจริต การเพาะปลูก ระบบผลิตวนเกษตรที่เกื้อกูลป่า และการดูแลรักษาทรัพยากรครัวเรือน เช่น ที่ดินทำกิน และที่อยู่อาศัย เป็นต้น

การประเมินศักยภาพชุมชนต้นน้ำระดับครัวเรือนและระดับชุมชน ภายใต้ง่อนไขลักษณะทางกายภาพ ทรัพยากรป่าไม้ แหล่งน้ำ ระบบผลิตภาคการเกษตร ระบบเศรษฐกิจ ลักษณะทางสังคม วัฒนธรรม ประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น และการบริหารจัดการ ซึ่งปรากฏขึ้นจริงในชุมชน เพื่อเป็นแนวทางในการการวางแผนและวางแผนในการบริหารจัดการในชุมชนเพื่อรองรับการเจริญเติบโตของชุมชนที่จะเกิดขึ้นในอนาคตและการป้องกันรักษาทรัพยากรป่าไม้ที่จะเริ่มลดจำนวนลงปริมาณน้ำในลำห้วยแม่รวมที่มีปริมาณลดลงทุกปี เนื่องจากความสามารถในการกักเก็บน้ำมีน้อยจึงจำเป็นต้องออกแบบฝายกักเก็บน้ำเพื่อเพิ่มความชุ่มชื้นให้กับป่า ตลอดจนการออกแบบป้องกันการพังทลายของดินในฤดูฝน การออกแบบแนวกันไฟเพื่อป้องกันไฟป่าอย่างมีประสิทธิภาพในฤดูแล้งการสร้างแหล่งศึกษาเรียนรู้ทางธรรมชาติขึ้นในชุมชน

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาสถานภาพชุมชนต้นน้ำบ้านแม่รวม ด้านลักษณะทางกายภาพ ทรัพยากรป่าไม้ ทรัพยากรแหล่งน้ำ การใช้ประโยชน์ที่ดิน และระบบผลิตภาคการเกษตร
2. เพื่อพัฒนาดัชนีชี้วัดและวิธีการประเมินศักยภาพชุมชนต้นน้ำที่เหมาะสมกับชุมชนบ้านแม่รวม
3. เพื่อวางแผนการพัฒนา และออกแบบวางแผนผังชุมชนต้นน้ำบ้านแม่รวม

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

ข้อมูลด้านดัชนีชี้วัดและวิธีการประเมินศักยภาพชุมชนต้นน้ำที่เหมาะสมกับชุมชนบ้านแม่รวม แก่หน่วยงานภาครัฐ เพื่อเป็นต้นแบบของการประเมินศักยภาพของชุมชนต้นน้ำที่มีลักษณะทางกายภาพ ระบบผลิตภาคการเกษตร ระบบเศรษฐกิจสังคม และวัฒนธรรมประเพณี ที่คล้ายคลึงกันกับชุมชนต้นน้ำบ้านแม่รวม

ผลการศึกษาหาแนวทางการพัฒนา และการออกแบบวางผังชุมชนต้นน้ำบ้านแม่รวม โดยการมีส่วนร่วมของชุมชน ซึ่งเป็นแนวทางที่ถูกกำหนดขึ้นเพื่อที่สามารถนำไปพัฒนาได้จริงเชิงพื้นที่ แนวทางดังกล่าวจึงเป็นประโยชน์สำหรับองค์กรการปกครองส่วนท้องถิ่น องค์กรพัฒนาเอกชน รวมทั้งหน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้องกับการดูแลรักษาทรัพยากร เช่น กรมอุทยานแห่งชาติ สัตว์ป่าและพันธุ์พืช กรมป่าไม้ และกรมทรัพยากรน้ำ เป็นต้น ที่จะสามารถนำไปพัฒนาเป็นแผนงาน หรือโครงการ และดำเนินการในพื้นที่ชุมชนต้นน้ำบ้านแม่รวมอย่างเป็นนามธรรม

ขอบเขตการวิจัย

ขอบเขตเชิงพื้นที่

พื้นที่ศึกษาครอบคลุมพื้นที่ชุมชนต้นน้ำบ้านแม่รวม มีขนาดพื้นที่ 18.22 ตารางกิโลเมตร (11,387.50 ไร่) อยู่ในเขตความรับผิดชอบขององค์การบริหารส่วนตำบลออนเหนือ อำเภอแม่ออน จังหวัดเชียงใหม่

ขอบเขตเชิงเนื้อหา

ขอบเขตเชิงเนื้อหาในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ สามารถจำแนกตามกลุ่มการศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลที่เกี่ยวข้อง ออกเป็น 3 ส่วน ดังนี้

1. ศึกษาสถานภาพของชุมชนต้นน้ำบ้านแม่รวม ด้านลักษณะทางกายภาพ ทรัพยากรป่าไม้ ทรัพยากรแหล่งน้ำ การใช้ประโยชน์ที่ดิน และระบบผลิตภาคการเกษตร
2. พัฒนาคำชี้วัดและวิธีการประเมินศักยภาพชุมชนต้นน้ำบ้านแม่รวม จากข้อมูลเชิงวิชาการที่ได้จากแนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เชื่อมโยงกับดัชนีชี้วัดศักยภาพเชิง

พื้นที่ ซึ่งได้มาด้วยวิธีการสำรวจ สอบถาม การสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง และการประชุมกลุ่มย่อย ร่วมกับชุมชน และเจ้าหน้าที่องค์กรการปกครองส่วนท้องถิ่น พร้อมทั้งพัฒนาข้อมูลทั้ง 2 กลุ่ม ดังนี้

2.1 พัฒนาดัชนีชี้วัดศักยภาพชุมชนต้นน้ำบ้านแม่รวม โดยกำหนดดัชนีชี้วัด ออกเป็น 2 กลุ่ม ได้แก่

2.1.1 ดัชนีชี้วัดระดับชุมชน ประกอบด้วย 1) สถานภาพของทรัพยากรป่าไม้ 2) สถานภาพของทรัพยากรน้ำ 3) สถานภาพการใช้ประโยชน์ที่ดิน 4) ระบบเศรษฐกิจชุมชน 5) สถานภาพด้านสังคมและวัฒนธรรม และ 6) การบริหารจัดการชุมชน

2.1.2 ดัชนีชี้วัดระดับครัวเรือน ประกอบด้วย 1) ศักยภาพระบบผลิตภาคเกษตร 2) ภาวะทางเศรษฐกิจ และ 3) ภาวะทางสังคม

2.2 พัฒนาวิธีการประเมินดัชนีชี้วัดศักยภาพชุมชนต้นน้ำบ้านแม่รวม ด้วยการถ่วงค่าน้ำหนักตามลำดับความสำคัญของกลุ่มดัชนีชี้วัดร่วมกับชุมชน จากนั้นทำการประเมินศักยภาพชุมชนต้นน้ำบ้านแม่รวมด้วยตัวชุมชนเอง

3. วิเคราะห์และประเมินศักยภาพชุมชนต้นน้ำบ้านแม่รวม

3.1 วิเคราะห์ผลการประเมินศักยภาพชุมชนจากการพัฒนาดัชนีชี้วัดและวิธีการประเมินศักยภาพของชุมชนต้นน้ำบ้านแม่รวม

3.2 วิเคราะห์ศักยภาพและเงื่อนไขในพื้นที่ชุมชนต้นน้ำบ้านแม่รวม สำหรับเป็นแนวทางในการพัฒนา และการออกแบบวางแผนชุมชนต้นน้ำที่เหมาะสมกับพื้นที่

4. ศึกษาหาแนวทางการพัฒนา และการออกแบบวางแผนที่เหมาะสมกับชุมชนต้นน้ำแม่รวม เพื่อพัฒนาให้เป็นชุมชนต้นน้ำที่สมบูรณ์แบบ สามารถเป็นแบบอย่างให้กับชุมชนต้นน้ำที่มีลักษณะทางกายภาพ ทรัพยากรธรรมชาติ ระบบผลิตภาคเกษตร การใช้ประโยชน์ที่ดิน ระบบเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมประเพณีที่มีความคล้ายคลึงกันกับชุมชนต้นน้ำบ้านแม่รวม

นิยามศัพท์เฉพาะ

ชุมชนต้นน้ำบ้านแม่รวม หมายถึง ชุมชนขนาดเล็กที่ตั้งอยู่ในเขตพื้นที่ต้นน้ำของกลุ่มน้ำแม่ออน จังหวัดเชียงใหม่ ที่มีลักษณะทางกายภาพเป็นภูเขาสูง และที่ราบระหว่างหุบเขาเล็กน้อย บ้านเรือนกระจายการตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณริมลำน้ำสายหลัก คือ ลำน้ำแม่รวม ลักษณะเป็นชุมชนเกษตรกรรมดั้งเดิม ทำการผลิตภาคเกษตรแบบกึ่งยังชีพ เนื่องจากอยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ ลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ไม่เหมาะสมกับการสร้างที่อยู่อาศัยและการเกษตรกรรม จึงมี

ประชากรอาศัยอยู่น้อย ทำการเกษตรกรรมประเภทวนเกษตรสวนเมืองผสมสวนกาแฟและไม้ผล อาชีพเสริม ได้แก่ การหาของป่าขาย เช่น หน่อไม้ และเห็ดที่ขึ้นตามธรรมชาติในแต่ละฤดูกาล

การออกแบบวางผังชุมชน หมายถึง การวางผังชุมชนมาให้ความสำคัญต่อการจัดสภาพแวดล้อมทางกายภาพของชุมชน และสะท้อนวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของคนในชุมชนและเป็นพื้นที่สร้างสังคมที่ดีให้เกิดขึ้นได้

พื้นที่ต้นน้ำ หมายถึง พื้นที่สูงประกอบตัวกันขึ้นเป็นโครงสร้างของระบบนิเวศต้นน้ำ ตลอดจนการบริการแต่ละประเภทที่ระบบนิเวศต้นน้ำเอื้อให้กับมนุษย์ พื้นที่ต้นน้ำปัจจุบันแบ่งออกเป็น3ส่วนใหญ่ๆ คือ 1) พื้นที่ป่าสมบูรณ์ที่เหลืออยู่ ซึ่งมักเห็นอยู่เป็นหย่อมๆ ในบริเวณสองฟากฝั่งของลำห้วยและยอดเขา พื้นที่ดังกล่าวประชาชนจะทิ้งไว้สำหรับเป็นแหล่งให้น้ำ 2) พื้นที่ป่าเสื่อมโทรม ได้แก่พื้นที่ป่าไม้ที่ไม่ได้ถูกถือครอง แต่ถูกทำลายด้วยการจุดไฟเผาป่า การเก็บหาของป่า และ/หรือการนำฟืนออกมาใช้ประโยชน์จนเกินกำลังผลิตของป่า 3) พื้นที่ทำการเกษตร ซึ่งส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ที่มีการปลูกข้าว พืชไร่ พืชสวนและพืชผักบางพื้นที่มีร่องรอยของการกัศชะพังทลายชั้นรุนแรง (พงษ์ศักดิ์ และ พิณทิพย์, 2551)